

Lukas Koster

Ruimte voor kloosters Vestigingslocaties van kloosters in middeleeuws Haarlem

Haarlem herbergde tot de confiscatie van katholieke goederen in 1581 twintig kloosters binnen haar muren. Deze kloosters namen ongeveer tien procent van het oppervlak van de stad in beslag. De vier oudste kloosters, gesticht tussen het midden van de 13de eeuw en het begin van de 14de eeuw, bevonden zich in het hart van de stad, binnen de oudste, 13de-eeuwse stadsgrenzen. De zestien jongere kloosters, gesticht tussen eind 14de en eind 15de eeuw, lagen voornamelijk binnen het westelijke gebied van de 14de- en 15de-eeuwse stadsuitbreidingen en aan de noordelijke randen van de oude stad. Hoe zijn deze kloosterstichtingen tot stand gekomen en hoe werden de locaties bepaald in de beperkte stedelijke ruimte?

Onder het begrip klooster verstaan we in algemene zin een gebouw of gebouwencomplex waarin een gemeenschap van religieuzen samenleeft, of ook wel de kloostergemeenschap zelf. In middeleeuws Europa gaat het met name om rooms-katholieke religieuzen, zowel mannen als vrouwen.¹ In engere zin worden alleen die groepen als kloostergemeenschappen gezien die volgens een kloosterregel leven en de drie geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid hebben afgelegd. In ruimere zin vallen hier ook groepen onder die daar niet aan voldoen, zoals begijnen. Een kloosterorde is de verzameling van de kloostergemeenschappen die leven volgens een bepaalde regel, of een bepaalde interpretatie daarvan.² Kloosters die zijn gevestigd binnen de grenzen van het bewoonde stedelijk gebied, meestal de verdedigingswerken, noemen we stadskloosters. Omdat het in dit artikel gaat om de wisselwerking tussen stadskloosters en het stedelijke gebied, hanteren we de ruime definitie van klooster.

Met twintig kloosters in de 16e eeuw was Haarlem met Utrecht en Amsterdam een van de drie steden met de meeste kloosters in de noordelijke Nederlanden. Zo'n groot aantal kloosters legde een aanzienlijk beslag op het beschikbare grondgebied binnen de muren. De meeste kloosters bestonden uit omsloten ruimten met woon-

vertrekken, moestuinen, boomgaarden, een kapel of kerk en soms een kerkhof. In Haarlem namen de kloosters ongeveer tien procent van het stedelijk gebied in.³ Dit grondgebied bleef 'in de dode hand': het kon niet in andere handen overgaan, werd niet belast en kon niet gebruikt worden voor maatschappelijke en economische ontwikkelingen.⁴

Toen in de tweede helft van de 14de eeuw de eerste kloosters in Haarlem werden gesticht besloeg de stad ongeveer 30 hectare. Na de 14de-eeuwse stadsuitbreidingen besloeg het totale oppervlak van Haarlem binnen de muren tot het einde van de 17de eeuw 93 hectare. De bevolking groeide in die tijd van ongeveer 7500 tot ongeveer 40.000 personen. Toen tegen 1500 het laatste Haarlemse klooster werd gesticht, bedroeg de bevolking tussen de 11.000 en 12.000 personen. Aan de vooravond van het beleg van Haarlem (1572-1573), zo'n tien jaar voor de confiscatie van de kloosters door het stadsbestuur, had de stad ongeveer 16.000 inwoners.⁵ We behandelen de drijfveren achter de vestiging van kloosters in de stad en de betekenis daarvan voor de druk op de stedelijke ruimte.

Middeleeuwse kloosterorden en stadskloosters

De oudste kloosterorden waren voornamelijk gericht op gebed, werk en ascese, en vestigden hun kloosters buiten de steden. Deze orden volgden de regel van Benedictus (onder andere benedictijnen, cisterciënzers, kartuizers) of van Augustinus (zoals augustijner koorheren/reguliere kanunniken en premonstratenzers/norbertijnen).

Religieuze gemeenschappen die hun kloosters vooral in steden vestigden waren geestelijke ridderorden, bedelorden, begijnen en later de door de Moderne Devotie geïnspireerde broeder- en zuster-gemeenschappen. Deze vinden we allemaal in Haarlem.

Geestelijke ridderorden

De geestelijke ridderorden hadden hun oorsprong in de kruistochten in de 12de eeuw: de tempeliers, de Duitse orde en de orde van Sint Jan (johannieters, jansheren, Maltezer orde). Zij zorgden voor bescherming van de kruisvaarders en voor verzorging van zieken en gewonden in het Heilige Land. Van deze drie orden werden de tempeliers al in 1312 opgeheven. De geestelijke ridderorden verwierven veel bezittingen, zowel in de steden als daarbuiten, veelal door schenkingen, met het doel inkomsten te verwerven voor de centrale leiding en de goede werken in het Heilige Land. Hun vestigingen werden huizen of commanderijen genoemd, en hadden vaak een hospitaal. Toen de johannieters zich van ziekenverzorger van het benedictijner hospitaal in Jeruzalem ontwikkelden tot een geestelijke ridderorde, gingen ze van de regel van Benedictus over naar de regel van Augustinus, omdat deze geen locatiegebondenheid kende.

Bedelorden

In de 13de eeuw ontstonden de vier bedelorden, zo genoemd omdat ze voor hun levensonderhoud afhankelijk waren van giften en aalmoezen. Omdat deze orden (franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijnen) zich voornamelijk richtten op gebed en pastorale taken, vestigden ze hun kloosters voornamelijk in steden.

De franciscanen of minderbroeders leefden volgens de regel van Franciscus van Assisi. De franciscanen kenden ook een vrouwelijke orde, de clarissen, gesticht door Clara van Assisi. Deze orde wordt ook tweede orde van Sint Franciscus genoemd, met een eigen, tweede regel. Later ontstond ook een derde orde, met een eigen derde regel, voor leken die niet de drie geloften wilden afleggen. Hier komen we nog op terug.

De orde van de *praedicari*, predikheren of dominicanen, gesticht door de reguliere kanunnik Domenico de Guzman, volgde de regel van Augustinus en richtte zich op het verkondigen van het evangelie

en op studie. Ze werden ook wel jacobijnen genoemd, naar het Parijse klooster aan de Rue Saint Jacques. De karmelieten komen voort uit de op de berg Karmel in het Heilige Land gevestigde orde van Onze Lieve Vrouw van de Berg Karmel. Ze hadden een eigen regel, gericht op armoede en arbeid. De augustijnen of augustijner heremieten (niet te verwarren met de reguliere of augustijner kanunniken) ontstonden als samenvoeging van enkele afzonderlijke Italiaanse kluizenaars-gemeenschappen. Deze orde volgde de regel van Augustinus en richtte zich op contemplatie en armenzorg.

Begijnen, Moderne Devotie en tertiarissen

Er waren ook religieuze groepen die wel samenleefden, maar geen regel volgden of de drie geloften aflegden. De bekendste groep vormen de vrouwelijke begijnen en de veel minder talrijke mannelijke begarden. De begijnen kwamen uit de stedelijke burgerij en

vestigden zich in zogenoemde begijnhoven in de steden. Ze mochten hun bezittingen behouden, moesten in hun eigen levensonderhoud voorzien en mochten niet bedelen.

Vanaf de tweede helft van de 14de eeuw volgde een tweede grote golf van kloosterstichtingen in de Nederlanden, geïnspireerd door de Moderne Devotie en de broeders en zusters van het gemene leven. Veel van deze nieuwe gemeenschappen volgden de derde regel van Franciscus, oorspronkelijk bedoeld voor het leiden van een devoot leven in de wereld, niet in de afzondering van kloostergemeenschappen. Naar deze derde regel worden deze gemeenschappen de derde orde genoemd, en de religieuzen tertiarissen en tertianen.⁶ De meeste derde-ordekloosters waren vrouwenkloosters. De derde orde verwierp bedelen als levensonderhoud, en was, naast giften, afhankelijk van arbeid in een stedelijke omgeving, zoals de textielindustrie.⁷

De vier oudste kloosters

De vier oudste Haarlemse kloosters werden tussen 1249 en 1310 door graaf en adel gesticht, in bestaande behuizingen. Het betreft het karmelietenklooster, het begijnhof, het dominicanenklooster en het johannieterklooster. Deze kloosters lagen in het 30 hectare grote gebied binnen de eerste omwalling (het gebied begrensd door de huidige Nassaustraat, Ridderstraat en Korte Jansstraat in het noorden, Bakenessergracht en Spaarne in het oosten, en Gedempte Oude Gracht in het zuiden en westen), waaraan graaf Willem II in 1245 stadsrechten had verleend. Voor die tijd was een groot deel van de latere stadgrond en de wijde omgeving eigendom van de graven van Holland en Zeeland. Het centrale hofland besloeg het noordwestelijk deel van de oude stad, met de centrale grafelijke vronhoeve ten westen van de Grote Markt, en de bezittingen van de adellijke dienstlieden van de graaf. Daaromheen lag een aantal in pacht uitgegeven grafelijke hoeven, alle op de noord-zuid lopende strandwal waarop Haarlem gelegen was.⁸ Aan de grafelijke hoforganisatie moet omstreeks de verlening van stadsrechten een einde zijn gekomen. Wanneer dat precies gebeurde, is niet bekend. Er was ook geen grafelijke woning meer.⁹ Wel behield de graaf de rechten op de grond, waarvan een deel werd weggeschonken en een deel perceelsgewijs werd verpacht.¹⁰

In deze periode waren de grafelijke familie en de adel vaak betrokken bij kloosterstichtingen, ook in de steden. Hierbij speelden politieke en economische drijfveren een rol. De graven Willem II en Floris V stimuleerden de stadsontwikkeling door middel van stadsrechten, fiscale en economische privileges teneinde militaire steunpunten en economische machtscentra te creëren.¹¹ Het stichten

Het Guldenbergspoortje in de Grote Houtstraat is het enige overblijfsel van het Karmelietenklooster. Foto Jaap Verschoor.

De pandplaats bij het stadhuis is het enige overblijfsel van het Dominicanenklooster. Foto Jaap Verschoor.

van kloosterorden in de oude grafelijke centra droeg bij aan de stadsontwikkeling, bijvoorbeeld door het voorzien in zielzorg voor de nieuwe stedelijke bevolking, het vergroten van de religieuze centrumfunctie van de stad en het leveren van praktische diensten door de kloosterbevolking, zoals het bezegelen van rechtshandelingen en gezantschappen.¹²

In 1249 schonk ridder Simon van Haarlem zijn woonhuis op de hoek van de Grote Houtstraat en de Anegang aan de karmelieten om daar een klooster te vestigen. De familie Van Haarlem was een van de adellijke families die behoorden bij de grafelijke hof. Simon was onder meer baljuw van Kennemerland en had nauwe relaties met graaf Willem II. In de loop van de tijd werd het complex uitgebreid door grond- en woningaankopen in het gebied tussen Anegang, Grote Houtstraat, Warmoesstraat en de achterkant van de woonhuizen aan de Spekstraat. Het omvatte onder meer een kerk en een kerkhof. Van het karmelietenklooster is alleen nog de toegang aan de Grote Houtstraat over, het Guldenbergspoortje op nummer 9.¹³

Het Begijnhof werd omstreeks 1261 gesticht door Heer Arend van Sassenheim, die destijds als pastoor van de Sint-Bavokerk de pastoor van de Haarlemse parochie was. Hiertoe schonk hij zijn woonhuis en bijbehorende erf, weiden en boomgaard aan de begijnen. Er werd een eigen kerk gebouwd, die nu de Waalse Kerk is. Het complex groeide in de loop der tijd uit tot het terrein tussen Jansstraat, Begijnesteeg, Korte Begijnestraat, Bakenessergracht en Donkere Begijnhof. Het begijnhof werd in 1273 een eigen parochie.¹⁴

Graaf Floris V schonk tussen 1287 en 1296 een stuk grond, behorend bij de grafelijke hof, aan de dominicanen voor het bouwen van een klooster en kerk. Dit terrein lag ten westen van de Grote Markt, waarschijnlijk tussen de stadsgracht (de Oude Gracht) en de voormalige gravenzaal. Na de stadsbrand van 1351, waarbij het klooster, de gravenzaal en het stadhuis verloren gingen, schonk graaf Willem V het grootste van de voormalige grafelijke hof aan de dominicanen en een deel aan de stad voor het bouwen van een nieuw stadhuis. Het herbouwde klooster was groter dan het oude, en omsloot het nieuwe stadhuis aan de kant van de Grote Markt met twee uitgangen. Hiervan geeft de Pandpoort nog steeds de toegang tot de voormalige kloosterhof. Het klooster lag tussen Zijlstraat, Grote Markt/Stadhuis, Jacobijnestraat en Nobelstraat.¹⁵

Het Sint-Jansklooster, ofwel Commanderie van Sint Jan, is in 1310 gesticht op de grond en in de huizen die Gerard van Tetterode aan de johannieter orde had geschonken. Het kloosterterrein lag tussen de Jansstraat, de noordelijke stadsgracht (huidige Ridderstraat), de achterkant van de erven aan de Kruisstraat, een deel

Lange Wijngaardstraat en het Schapenplein. Er waren behalve een klooster ook een hospitaal en een kerk, de huidige Janskerk, waarin nu het Noord-Hollands Archief is gevestigd.¹⁶

Met het stichten van deze vier kloosters werd geen grond aan het stedelijk gebied onttrokken. Grond en bebouwing waren al in gebruik bij de graaf en zijn dienstlieden. Wel werden de kloosters in de loop der tijd door aankopen van belendende percelen en panden langzamerhand uitgebreid, met name na aanvang van de stadsuitbreidingen.¹⁷ In feite werd na de verlening van stadsrechten en het vertrek van de grafelijke hoforganisatie door schenking en verpachting nieuw grondgebied aan de stad ter beschikking gesteld. Toen de stedelijke ontwikkeling eenmaal op gang was gekomen, was aan nieuwe kloosterstichtingen ter versterking van de grafelijke macht geen behoefte meer.

De 14de-eeuwse stadsuitbreidingen

Het duurde ongeveer zestig jaar voordat er weer een klooster in Haarlem werd gesticht, maar dat was wel het begin van een ware golf van stichtingen op initiatief van religieuzen, stad en burgers, onder invloed van de Moderne Devotie. Tussen 1370 en 1500 zagen zestien kloosters het licht, in twee sub-golven. Tot 1415 kwamen er zes kloosters bij, en tussen 1440 en 1500 nog eens tien. De meeste van deze zestien kloosters werden gevestigd aan de randen van de oude stad en in de nieuwe westelijke stadsuitbreidingen.

Er wordt gezegd dat de stadsuitbreidingen in de 14de en 15de eeuw noodzakelijk waren omdat de oude stad volgebouwd was,¹⁸ maar dat klopt niet helemaal. Er waren nog enkele onbebouwde plekken, grafelijk bezit, met name in het noordwesten, ten westen van de oude doorgaande landweg (Kruisstraat, Barteljorisstraat), zoals de Krocht ('hooggelegen zandige akker') ter hoogte van de huidige Krocht, Nieuwe Groenmarkt en Zoetestraat.¹⁹ Ook de Heiliglanden en de Vijfhoek in de nieuwe stadsuitbreidingen waren oorspronkelijk grafelijk bezit, evenals de Kamp als oevergebied ten oosten van de strandwal, waarop landsheerlijke rechten van toepassing waren.²⁰

Na de opheffing van de grafelijke hof zijn deze landerijen in de loop der tijd in andere handen overgegaan, door belening, schenking, verkoop of verpachting aan individuen en instellingen. Een groot deel kwam in handen van het Jans klooster. De Nederlandse johannieter huizen haalden hun inkomsten voornamelijk uit verhuur van land en woningen.²¹ Een analyse van de archieven van het Jans klooster heeft een overzicht opgeleverd van het bezit van grond en onroerend goed binnen de stad door schenkingen en aankoop, en van de verhuur en verkoop daarvan. Vooral in de 14de eeuw waren

de jansheren actief met het verwerven van onroerend goed.²² Het grootste deel van de bezittingen in Haarlem lag in de directe omgeving van het klooster. Verder waren er enige percelen op de Krocht, en een groot aantal percelen in de zuidelijke stadsuitbreiding van Kleine Houtstraat tot Grote Houtstraat, de Heiliglanden. De naam Heiligland als aanduiding voor het gebied tussen Groot en Klein Heiligland is hoogstwaarschijnlijk ontstaan, omdat de jansheren een deel van hun inkomsten en bezit ten goede lieten komen aan de christelijke zaak in het Heilige Land.²³ Frappant detail is dat de johannieters een jaarlijkse rente op het dominicanenklooster ten geschenke hadden gekregen.²⁴

In 1320 schonk graaf Willem III aan de jansheren een hoeve van 16 morgen aan de Broek en in het Nieuwland. De Broek, ook Zadeland geheten, lag ten westen van de Botermarkt in het Nieuwland, het gebied tussen de Beek (de huidige Raaks), Oude Gracht, Gasthuisstraat, Tuchthuisstraat, Sophiaplein en de westelijke grens van de stadsuitbreiding. De hoeve moet zich hebben uitgestrekt tot aan de zuidelijke singel, met uitzondering van het gebied tussen de singels en de huidige Korte en Lange Lakenstraat, dat behoorde tot een leen ten westen van Haarlem.²⁵ Dit gebied in het uiterste zuidwesten van de stad bleef nog lang onbebouwd en herbergde later de bij de lakenindustrie behorende ramen, houten rekken waarop de natte geverfde lakens werden opgespannen om te drogen. Het gebied van de hoeve is in de loop van de 14de eeuw verkaveld en verkocht. Tot ongeveer 1375 moet dit terrein nog voornamelijk agrarisch zijn geweest. Tussen 1370 en 1390 werd de Broek door een aantal adellijke families in erfpacht uitgegeven.²⁶ Een deel van het Nieuwland werd vanaf 1375 verkaveld in woon- en werkstraten.²⁷

Zes kloosters van de derde orde

Tussen ongeveer 1370 en 1415 werden er zes derde-ordekloosters in Haarlem gevestigd. Drie middelgrote kloosters werden gevestigd in de nog grotendeels onbebouwde westelijke stadsuitbreiding, en drie kleinere in de oude stad, waar nog voldoende braakliggende grafelijke grond aanwezig was.²⁸

Als eerste tertiariissenklooster in Haarlem werd in het nieuwe gebied ten noorden van de Raaks uiterlijk in 1372 het Zijklooster (Maria ter Zijl) gesticht, tussen de Beek, de Zijlstraat en Oude Gracht. Het is waarschijnlijk door de bewoonsters zelf gesticht met giften van adellijke families. Het klooster wordt voor het eerst genoemd in 1372 in een schenkingsoorkonde van een jaarlijkse rente op een huis in de Koningstraat.²⁹ In 1428 gingen de bewoonsters over tot de orde van Augustinus en werden zij reguliere kanunnikessen. In 1493 verkreeg

het klooster toestemming van de stad om westwaarts uit te breiden.³⁰ Het Zijklooster was dankzij de vele bezittingen een van de rijkste van Haarlem.

Kort daarna werden in de oude stad drie tertiariissenkloosters gevestigd, waarschijnlijk nog voor 1400. Het Catharinaklooster werd als zustergemeenschap voor 1395 door twee zusters gesticht op de Krocht tussen de Nieuwe Groenmarkt en de Zoetestraat, op de plek van de huidige Sint Antoniuskerk. In 1416 gingen de zusters over tot de derde orde van Franciscus.³¹

Net ten zuiden van het Jansklooster werden twee zustergemeenschappen opgericht, namelijk de latere Cecilia- en Ursulakloosters. Beide gemeenschappen hebben in de loop van de tijd de derde regel van Franciscus aangenomen, de Ursulagemeenschap uiterlijk in 1420. Vanaf 1431 was het Ursulaklooster gevestigd op de Krocht, tussen de Zoetestraat, de Slagerspoort, Kraaijenhorstergracht (Nassaulaan) en de huidige Ursulastraat. Het Ceciliaklooster ging in 1467 over naar de regel van Augustinus, en verhuisde van de hoek van de Morinnesteeg naar de hoek van de Jansstraat.³²

In 1414 werd in het nieuwe gebied ten noorden van de Raaks het tertianenklooster Sint Antoniesboomgaard gesticht. In 1484 ging het klooster over tot de norbertijner orde. De norbertijnen werden naar hun kledij ook witte heren genoemd. Het lag tussen de huidige Witte Herenstraat en de singel. Op een deel van het kloosterterrein werd in 1615 de Lutherse kerk gebouwd, waarvan de huidige voorgevel uit 1896 dateert. Het Luthers hofje en het Frans Loenenhofje liggen op het terrein van de voormalige tuin/boomgaard van het klooster.³³

Het derde-ordeklooster van Sint Michiel, voor adellijke vrouwen en voorname burgerdochters die in hun eigen onderhoud konden voorzien, werd uiterlijk 1415 gesticht aan de Grote Houtstraat/Gierstraat, op het in 1320 aan de jansheren geschonken grafelijke grondgebied, waar nu de Proveniershof ligt.³⁴

In de periode tot 1415 was er blijkbaar nog voldoende ruimte in de uitbreidende stad voor deze zes nieuwe kloosters. Op grond van de genoemde bevolkingsgroei van 7500 in 1400 tot ongeveer 12.000 in 1500 kan worden geconcludeerd dat er nog voldoende speling was.

Stedelijke en economische ontwikkelingen

Vanaf 1415 telde Haarlem tien stadskloosters. Wat opvalt is dat er geen kloosters liggen in de stadsuitbreidingen in de Heiliglanden, Bakenes en de gebieden ten weerszijden van de Burgwal. De nieuwe oostelijke delen van de stad, met name Bakenes en Burgwalbuurt, lagen net als de Kamp aan de drassige rivieroever, en moesten rond

1350 eerst worden aangeplempt en opgehoogd alvorens er gebouwd kon worden.³⁵ Het land ten oosten van de strandwal en het Spaarne was nooit grafelijk bezit geweest. Deze gebieden werden ontwikkeld als woon- en werkgebied. Twee van de belangrijkste drie bedrijfstakken waren hier geconcentreerd, de bierbrouwerij voornamelijk langs de Bakenessergracht en het Spaarne tot de zuidelijke stadsgrens,³⁶ en de scheepsbouw aan het Spaarne in het noordoosten (Scheepmakersdijk, Korte Dijk, Houtmarkt).

De derde grote Haarlemse bedrijfstak, de textielnijverheid (laken) werd geconcentreerd op het Nieuwland en het gebied ten zuiden daarvan. Het stadsbestuur had in de 14de eeuw bepaald dat alle vervuilende, overlast veroorzakende bedrijven, zoals leerlooiers, schoenmakers, vleeshouwers en dus de lakenproductie, zich daar, aan de rand van de stad, moesten vestigen. Dit gold ook voor de prostitutie.³⁷

Zoals we zagen was hadden de johannieters hier grond in bezit waarvan ze delen verkochten en verhuurden. Het Jansklooster kan een zekere invloed op de ontwikkeling en bestemming van de nieuwe stadsuitbreidingen in het zuiden en westen niet ontzegd worden. Er werd blijkbaar vooral ingezet op winstgevendende activiteiten als woningbouw en -verhuur (met name in de Heiliglanden) en industrie (vooral op het Nieuwland).

De tien kloosters begonnen inmiddels zwaar op de stad te drukken, omdat zij vrijgesteld waren van belasting en rechtspraak, grondbezit in de dode hand hadden en omdat sommige kloosters, met name de armere derde-ordekloosters, concurreerden met de lakenindustrie tegen veel lagere kosten. In 1426 verbood Filips van Bourgondië, die het jaar daarvoor het graafschap Holland onder Bourgondisch gezag had geplaatst, daarom op verzoek van het stadsbestuur nieuwe kloosters binnen de stad op te richten of nieuwe kloosterlingen op te nemen tenzij ze kinderen van Haarlemse burgers waren.³⁸ Tot 1440 werd aan dit verbod de hand gehouden. Daarna kwamen er ondanks het verbod tot 1500 nog tien kloosters bij.

Vanaf 1450 kreeg Haarlem te maken met economische achteruitgang. Door binnen- en buitenlandse onrust en spanningen (de Hoeks-Kabeljauwse partijstrijd en oorlog met de Duitse Hanze) werden de handel en daardoor de exportmogelijkheden van de nijverheid getroffen en werd mede hierdoor de belastingdruk vanuit de Bourgondische overheid groter.³⁹ De stad werd rond 1500 zelfs failliet verklaard en onder curatele van de overheid gesteld.⁴⁰ Deze situatie leidde ertoe dat de ruimtelijke ontwikkeling ernstig werd vertraagd en dat er veel minder werd gebouwd dan men begin 15de eeuw had

verwacht. Het inwonertal van ongeveer 12.000 in 1500 was waarschijnlijk al voor 1450 bereikt, toen de economische recessie inzette. Hiermee was de stad nog lang niet vol. In 1560 telde Haarlem binnen dezelfde grenzen ruim 16.000 inwoners en pas in 1630 was de stad vol met rond de 40.000 inwoners.⁴¹ Er was in de tweede helft van de 15de eeuw dus nog ruim voldoende onbebouwde grond beschikbaar voor het vestigen van nieuwe kloosters.⁴²

De laatste tien kloosters

Tussen 1440 en 1500 werden er nog tien kloosters in Haarlem gesticht, zes van de derde orde en vier bedelordekloosters. Het is aannemelijk dat het stadsbestuur het kloosterverbod uit 1426 vooral gebruikte als een middel om controle te hebben over nieuwe kloosterstichtingen.⁴³ Eerst kwamen er binnen de oude stad twee nieuwe derde-ordekloosters aan de noordelijke stadsgracht. In de noordoosthoek werd uiterlijk in 1440 het Mariaklooster gesticht tussen de Bakenessergracht en de Jansstraat, en in de noordwesthoek kwam tussen de huidige Lange Margarethastraat en de Oude Gracht in 1446 het Margaretha- of Margrietklooster. Over de stichting van beide kloosters is weinig bekend.

Ondanks zijn verbod op het stichten van nieuwe kloosters keurde Filips van Bourgondië toch het verzoek van Haarlemse burgers goed om een klooster van de observante (strengere) franciscanen te stichten. Omdat de observante franciscanen bezit van huizen en grond afwezen, zal het stadsbestuur hier welwillend tegenover gestaan hebben.⁴⁴ Filips beval het stadsbestuur bouwgrond ter beschikking te stellen. In 1456 werd het als enige klooster in de Heiliglanden gesticht aan de zuidelijke singel tussen Groot Heiligland en de Kleine Houtstraat op het huidige Egelantierterrein (voorheen Elisabethgasthuis).⁴⁵ Deze grond was voornamelijk in bezit van de johannieters. Al in de 14de eeuw was hier een termijnhuis van de franciscanen gevestigd, een overnachtingsplek voor bedel-ordemonniken die vanuit het centrale klooster van hun orde binnen het aan hun toegewezen termijngedebied eropuit trokken om te prediken en de biecht te horen.⁴⁶

Ook voor een klooster van de tweede orde van Franciscus werd een uitzondering gemaakt. Wederom op verzoek van de Haarlemse burgerij en stadsbestuur gaf Karel de Stoute toestemming om een Clarissenklooster te bouwen, onder uitdrukkelijke vermelding dat het een eenmalig besluit was. Tussen 1496 en 1571 werd het Clarissenklooster gebouwd ten zuiden van het Michielsklooster aan de Grote Houtstraat en de zuidelijke singel, op grond van de johannieters.⁴⁷ In de periode tussen de stichting van beide franciscaner kloosters

Ligging van oorspronkelijke derde-ordekloosters ten opzichte van de overige kloosters. Donkergrijs: bedelordekloosters; lichtgrijs: derde-ordekloosters en aanverwanten; grijs: overige kloosters.

Betekenis afkortingen plattegronden kloosters

Ka	Karmelieten	Mg	Margrietklooster
Be	Begijnhof	Fr	Franciscanen
Do	Dominicanen	Cl	Claraklooster
Zij	Zijklooster	Ks	Karmelietessen
Ca	Catharinaklooster	Clc	Clarissen
Ur	Ursulaklooster	Md	Magdalenaklooster
Ce	Ceciliaklooster	An	Annaklooster
Ab	Sint Antoniesboomgaard	Au	Augustijnen
Mi	Michielsklooster	Cb	Cellebroeders
Ma	Mariaklooster		

werden op het Nieuwland nog twee kloosters gesticht, het Clara-klooster en het Karmelietessenklooster, die in diverse publicaties regelmatig met elkaar en het Clarissenklooster verwisseld zijn. Door Florence Koorn is duidelijk gemaakt dat het hier wel degelijk drie verschillende kloosters betreft.⁴⁸

Het Claraklooster was een derde-ordeklooster, uiterlijk 1454 gesticht aan de huidige Barrevoetestraat, tussen Voldersgracht, Drapenierstraat en Tuchthuisstraat. De bewoonsters werden ook wel barrevoetezusters genoemd. Hieruit stamt de verwarring met de karmelietessen, die ook bekend stonden als ongeschoeide karmelietessen. Maar in dit geval lijkt de benaming afkomstig te zijn van de observante franciscanen, die ook barrevoetebroeders werden genoemd. Het Claraklooster stond onder supervisie van het Haarlemse observante Franciscanenklooster.⁴⁹ In 1465 stichtten twee zusters het Karmelietessenklooster, op het Nieuwland.⁵⁰ Het lag aan de Oude Gracht ten noorden van de Zuiderstraat.⁵¹

In 1474 gaf de pastoor van de Sint Bavokerk toestemming aan de derde orde gemeenschap van Maria Magdalena (bekeerde zondaressen) om een klooster met toebehoren te bouwen.⁵² Eerder waren zij al in het bezit gekomen van enkele huizen en erven in de uiterste noordwesthoek van de westelijke stadsuitbreiding.⁵³ In het noordwestelijke deel van de stadsuitbreiding ten noorden van de Beek/Raaks bevonden zich daarmee op 4,5 hectare drie kloosters.

Uiterlijk in 1485 werd het derde-ordeklooster van St. Anna gesticht ten westen van de Michiels- en Clarissenkloosters, ongeveer op het huidige Nieuwe Kerksplein, wederom op grond die aan de johannieters had toebehoord.⁵⁴

Het enige klooster dat aan de overkant van het Spaarne werd gevestigd was dat der augustijner heremieten (augustijnen). Het werd in 1492 gesticht op verzoek van vooraanstaande burgers. Het lag in de Burgwalbuurt tussen de huidige Spaarnwouderstraat en de Hagestraat.⁵⁵ Waarschijnlijk hadden de augustijnen eerder al net als de franciscanen in Haarlem een termijnhuis, waardoor zij in de stad bekend waren.⁵⁶

Over het algemeen wordt aangenomen dat in 1496 als laatste klooster in Haarlem het klooster van de cellebroeders of alexianen werd gesticht. Dit waren oorspronkelijk broedergemeenschappen van de derde orde van Franciscus, die vanaf 1459 overgingen tot de derde orde van Augustinus. Het lag ten zuiden van het Dominicanenklooster aan de Jacobijnestraat. De cellebroeders stelden zich ten doel zieken te verzorgen en doden te begraven. Als zodanig werden zij door het stadsbestuur onmisbaar geacht in tijd van nood.⁵⁷ Het Cellebroedersklooster kreeg weliswaar in 1496 toestemming van de

pastoor van de Sint Bavokerk voor de bouw van een kapel, klokhuis en kerkhof, maar hoogstwaarschijnlijk bestond het al omstreeks 1443, toen in Dordrecht een termijnhuis vanuit het Haarlemse klooster werd gevestigd.⁵⁸ Dat zou betekenen dat het augustijnenklooster het laatste Haarlemse klooster was.

Hiermee was een einde gekomen aan de Haarlemse kloosterstichtingen. Vanaf ongeveer 1500 ontstond er steeds meer onvrede in de steden over de daar gevestigde kloosters, onder andere vanwege de bevoorrechte positie van de kloosters in tijden van economische teruggang. Vanaf 1520 was ook de opkomst van de reformatie hierbij een factor. Er werden van overheidswege steeds meer beperkende maatregelen ingesteld. In de aanloop naar de Nederlandse Opstand liep de bevolking van kloosters in de Nederlanden sterk terug, door afname van nieuwe kloosterlingen en toenemende uittredingen. Vanaf ongeveer 1580 werden alle rooms-katholieke goederen in de nieuwe Republiek verbeurd verklaard, en werden de kloosters opgeheven en geconfisqueerd.⁵⁹ In Haarlem gebeurde dit vanaf 1581. Tussen 1580 en 1630 groeide de stedelijke economie en de bevolking sterk, van 16.000 tot 40.000, en kwam de vrijgekomen grond goed van pas.

Conclusie

Hoewel bij de stichting van kloosters geestelijke en religieuze behoeften een belangrijke rol speelden, werden de locaties van de kloosters binnen de stedelijke ruimte in hoge mate bepaald door economische en machtspolitieke overwegingen en ontwikkelingen. In de laatste fase van de feodale samenleving, met de opkomst van de steden, speelden graaf en adel nog een belangrijke rol in de stedelijke politiek. De eerste Haarlemse kloosters (bedelorden, johannieters en begijnen) werden gevestigd in het centrum van de stad op en nabij het grondgebied van de grafelijke hof. Tweehonderd jaar later is de stedelijk macht opgeschoven naar het stadsbestuur en de vooraanstaande burgerij binnen het Bourgondisch-Habsburgse staatsverband. In de periode tussen 1370 en 1500 werden nog zestien stadskloosters gesticht, waarvan driekwart als derde-orde-klooster, vooral in de stadsranden.

Het lijkt erop dat het verbod uit 1426 op het stichten van nieuwe kloosters in de stad werd gebruikt om de controle over nieuwe kloosterstichtingen in handen van het stadsbestuur te krijgen. Van de vier nieuwe bedelordekloosters die tussen 1440 en 1500 werden gesticht was dat in minstens drie gevallen op verzoek van de burgerij met goedvinden van het stadsbestuur. De stad droeg ook bij aan het ter beschikking stellen van grond en gebouwen, vooral in de betere

buurten in de stadsuitbreiding. Kennelijk wilde het stadsbestuur naast de derde-ordekloosters ook strengere kloosters van de eerste en tweede orde binnen de stad hebben, omdat men vond dat deze strengere kloosterorden beter voor het zielenheil van de burgerij zorgden. Bovendien brachten de franciscaner kloosters geen bezit in de dode hand met zich mee. Het Cellebroedersklooster was ook gewenst omdat dit de cruciale taken van ziekenzorg en uitvaart op zich nam. De zes derde-ordekloosters die in deze periode in Haarlem werden gesticht, zijn naar alle waarschijnlijkheid toegestaan om de leegstaande grond zo goed mogelijk te benutten.

Van de twaalf kloosters van de derde orde en de reguliere kanunniken waren er tien gevestigd in de periferie van de stad in het noorden en westen, vijf daarvan ten zuiden van de Beek/Raaks, in het laag in aanzien staande industriegebied voor prostitutie, vervuilende en overlast veroorzakende bedrijven. De johannieters lijken bij het bepalen van de vestigingslocaties van de tweede golf stadskloosters een belangrijke rol te hebben gespeeld.

Ondanks het beslag op het stedelijke grondgebied van tien procent bood de stad tot 1500 voldoende ruimte voor het huisvesten van twintig kloosters. Pas met de aanzienlijke bevolkingsgroei vanaf 1580 was dat niet meer mogelijk. De confiscatie van de katholieke goederen kwam de stad daarbij goed uit.

Noten

- 1 Er zijn ook enkele oosters-katholieke kloosterorden.
- 2 Zie voor algemene informatie over middeleeuwse kloosters en kloosterorden: De Nijs en Kroeze, *De middeleeuwse kloostergerchiedenis van de Nederlanden [Dl. 1]*, met name de hoofdstukken 1 t/m 3; en het Kort historisch overzicht op de website Kloosterlijst VU, 'Beknopt overzicht van de Nederlandse kloosters tot 1800' <https://geoplaza.vu.nl/projects/kloosterlijst/nl/index.php#kho>.
- 3 H.H. van Regteren Altena en B. M. J. Speet, 'Middeleeuws Haarlem - Een archeologische en stadsvergelijkende verkenning', *Bulletin KNOB* 81 (1982), nr. 1, p. 15-42 (41).
- 4 Peter Nissen, 'De gevolgen van de reformatie voor de kloosters in Nederland', in: Paulina de Nijs en Hans Kroeze (red.), *De middeleeuwse kloostergerchiedenis van de Nederlanden [Dl. 1]*, Zwolle 2008, p. 179-197 (182).
- 5 Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800*, Amsterdam 1997, p. 61; G.F. van der Ree-Scholten, red., *Deugd boven geweld - Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum 1995, p. 46, 169.
- 6 Zie bijvoorbeeld H. van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht: een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne devotie*, Hilversum 2006.
- 7 Janneke Raaijmakers, 'Kloosters in de Lage Landen', in: De Nijs en Kroeze, *De middeleeuwse kloostergerchiedenis van de Nederlanden [Dl. 1]*, p. 13-29, 29; 'Kloosterlijst VU' - Kort historisch overzicht.
- 8 Bert Koene, 'Tussen Gracht en Hout - De vroege geschiedenis van de zuidkant van Haarlem', in *Haerlem Jaarboek 2004*, Haarlem 2005, p. 107-148 (137).
- 9 Bert Koene, 'Huur voor de graaf - Een onderzoek naar het opbreken van de hof van Haarlem omstreeks 1245', in: *Haerlem Jaarboek 2006*, Haarlem 2007, p. 9-29 (11-13).
- 10 Koene, 'Huur voor de graaf', p. 23-24.
- 11 Peter Henderikx, 'Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw', in: Reinout Rutte en Hildo Van Engen, (red.), *Stadswording in de Nederlanden - Op zoek naar overzicht*, 2de dr., Hilversum 2008, p. 47-62 (61-62).
- 12 P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*, Dordrecht 1977, p. 31-33.
- 13 Idem, p. 18-20, 107.
- 14 Ree-Scholten, *Deugd boven geweld*, p. 75.
- 15 Henderikx, *De oudste bedelordekloosters*, p. 21-25, 79-83, 107-109.
- 16 Ree-Scholten, *Deugd boven geweld*, p. 76-78.
- 17 Henderikx, *De oudste bedelordekloosters*, p. 107.
- 18 Ree-Scholten, *Deugd boven geweld*, p. 23; M.H.G. van Alkemade, Ben Speet en A.G. van der Steur, *Historische plattegronden van Nederlandse steden, Deel 6 Haarlem*, Lisse, Alphen aan den Rijn 1993, p. 15.
- 19 Van Regteren Altena en Speet, 'Middeleeuws Haarlem', p. 20.
- 20 Koene, 'Tussen Gracht en Hout', p. 115.
- 21 R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, Utrecht 1954, p. 189.
- 22 Meike Vermaase, 'De orde van Sint Jan en haar onroerend goederen- en rentebezit te Haarlem, 1310-1449' (Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 2000).
- 23 Koene, 'Tussen Gracht en Hout', p. 119.
- 24 Vermaase, 'De orde van Sint Jan', p. 79.
- 25 Koene, 'Tussen Gracht en Hout', p. 120-121.
- 26 B.M.J. Speet e.a., *Historische Stedenatlas van Nederland. Afl. 1. Haarlem*, Delft, Amsterdam 1982, p. 8.
- 27 A.F.J. Niemeijer, 'Op en om het Nieuwland - Een laat-middeleeuwse planmatige verkaveling in Haarlem-West', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* (1988), nr. 6, p. 42-49, 43.
- 28 Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*, p. 84.

- 29 Monasticon Trajectense, ID 079, zoals geciteerd in 'Databestand kloosters in Nederland - Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven', ID ME-Z104-036, <https://www.erfgoedkloosterleven.nl/zoeken/collecties-zoeken.php?miview=tbl&mivast=1212&mizig=212&miadt=1212&milang=nl>.
- 30 A. M. Van den Broek, 'Een topografisch-historische verkenning rond het voormalige Zijklooster te Haarlem', in: *Haerlem Jaarboek 1987*, Haarlem 1988, 83-93, p. 86.
- 31 Monasticon Trajectense, ID 076, zoals geciteerd in 'Databestand kloosters in Nederland', ID ME-Z07-053.
- 32 Ree-Scholten, *Deugd boven geweld*, p. 80; Monasticon Trajectense, ID 075, 083, zoals geciteerd in 'Databestand kloosters in Nederland', ID ME-Z104-037, ME-Z207-058.
- 33 Ree-Scholten, *Deugd boven geweld*, p. 80-81; 'Databestand kloosters in Nederland', ID ME-P033-029.
- 34 F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem: van de vroegste tijden tot op onze dagen - Tweede deel*, Haarlem 1973, p. 477-478.
- 35 Alkemade, Speet en Steur, *Historische plattegronden, Deel 6 Haarlem*, p. 16.
- 36 Historische Werkgroep, Historische Vereniging Haarlem, *Brouwgeschiedenis van Haarlem*, Haarlem 2021, p. 54-55.
- 37 Niemeijer, 'Op en om het Nieuwland', p. 48; Alkemade, Speet en Steur, *Historische plattegronden, Deel 6 Haarlem*, p. 20.
- 38 Speet e.a., *Historische Stedenatlas. Afl. 1. Haarlem*, p. 9.
- 39 Ree-Scholten, *Deugd boven geweld*, p. 29.
- 40 Idem, p. 37-40.
- 41 Idem, p. 169.
- 42 Alkemade, Speet en Steur, *Historische plattegronden, Deel 6 Haarlem*, p. 18.
- 43 Truus van Bueren en Charlotte Dikken, 'Haarlemse kloosters nader bekeken' (Noord-Hollands Archief, 2018), <http://janskerk-haarlem700.nl/katernen/Kloosterorden.pdf>, p. 12 noot 20.
- 44 Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland*, p. 188.
- 45 Van Bueren en Dikken, 'Haarlemse kloosters nader bekeken', p. 10-11.
- 46 Koene, 'Tussen Gracht en Hout', p. 117-119.
- 47 Van Bueren en Dikken, 'Haarlemse kloosters nader bekeken', p. 12.
- 48 F.W.J. Koorn, 'Drie Haarlemse kloosters met een c, een bron van verwarring', in: Hans Brokken Koorn (red.), *Hart voor Haarlem - Liber Amicorum voor Jaap Temminck*, Haarlem 1996, p. 60-71.
- 49 Idem, p. 60-64.
- 50 Idem, p. 66-68.
- 51 Koorn zegt: 'Zuiderstraat zuidzijde', maar op de kaarten van Van Deventer en Thomaszoon ligt het klooster tussen Zuiderstraat en Beek/Raaks.
- 52 Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem Deel 2*, p. 490.
- 53 Monasticon Trajectense, ID 081, zoals geciteerd in 'Databestand kloosters in Nederland', ID ME-Z207-056.
- 54 Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem Deel 2*, p. 494; Monasticon Trajectense, ID 073, zoals geciteerd in 'Databestand kloosters in Nederland', ID ME-Z207-052.
- 55 Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem Deel 2*, p. 439-440.
- 56 A.K. De Meijer, 'Augustijnen aan het Spaarne: Nogmaals het graduale van 1493-1494', in: *Holland Historisch Tijdschrift* 23 (1991), nr. 2, p. 64.
- 57 Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem Deel 2*, p. 446-447.
- 58 S.M.C. Leupen, 'De kloosters van de celledroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', *Holland Historisch Tijdschrift* 30 (1998), nr. 2, p. 69.
- 59 Peter Nissen, 'De gevolgen van de reformatie voor de kloosters in Nederland', in: *De middeleeuwse kloostergerchiedenis van de Nederlanden [Dl. 1]*, p. 179-197.